

O PIŚMIENICTWIE MAROKAŃSKIM W XIX W.: MUḤAMMAD AKANSŪS (1796–1877) – ŻYCIE I DZIEŁO*

ABSTRACT: Muḥammad Ibn Aḥmad Akansūs belongs to the most outstanding Moroccan writers of the 19th Century and was also very active in the social and political life of his times. He was a historian and religious writer, but in Morocco itself he is known above all as a poet, though his *dīwān* has not been edited until this day. Most of his poems are known from the works of other authors and from his own books devoted to history and religion. His most important work is without doubt the chronicle entitled *Al-Ġayš al-'aramram al-ḥumāsī fi dawlat Mawlānā 'Alī as-Siġilmāsī* ("Innumerable Fivefold Army or About the State of Our Lord 'Alī as-Siġilmāsī"). Furthermore he is the author of several treatises about Sufism (especially about the Tiġāniyya brotherhood) and of an extensive collection of letters written to outstanding personalities of his times devoted mainly to religious problems. His historical, religious and literary output has until today not been presented in the West besides the book of É. Lévi-Provençal entitled *Les historiens des chorfa. Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIe au XXe siècle* (Paris 1922).

KEYWORDS: Muḥammad Akansūs, Moroccan literature, Arabs, Sufism

Tematem niniejszego artykułu jest prezentacja życia i dzieła jednego z najwybitniejszych przedstawicieli literatury marokańskiej XIX w. Muḥammada Akansūsa (inne wersje nazwiska: Al-Kansūsī, Al-Kansūs), którego pełne nazwisko brzmi Abū 'Abd Allāh Sīdī Muḥammad Ibn Aḥmad al-Kansūs al-Qurašī al-Hāšimī al-Ġa'farī al-Marrākūšī.

Jak wiadomo, XIX-wieczne Maroko w ograniczonym stopniu włączało się w nurt odrodzenia arabskiego (*An-Nahḍa*), ale przesadne wydają się dość rozpowszechnione twierdzenia, że pozostawało pustką kulturową. Józef Bielawski pisze: „Kiedy w XIX wieku arabski Wschód przeżywał już okres odrodzenia politycznego, narodowego i kulturalnego, Maroko drzemało nadal w atmosferze duchowej średniowiecza. Powiewy nowych prądów reformatorskich i idei odnowicielskich, czy to z arabskiego Wschodu czy też z Europy docierały do Maroka z trudnościami i nie potrafiły poważniej wpłynąć na zmianę tradycyjnej atmosfery duchowej tego kraju”¹. Przeciwwstawić tym słowom można to, co pisze współczesny marokański badacz Idrīs Ġundārī:

W XIX wieku nastąpiło wszechobjmujące odrodzenie zarówno w Mašriq, jak i w Maghrebie. Było ono wynikiem zmiany cywilizacyjnej, którą Zachód narzucił światu arabskiemu poczynając od wkroczenia Napoleona do Egiptu i jego prób zmiany układów panujących w regionie i narzucenia innych, które służyły nowym siłom rozgrywającym na świecie².

* Artykuł napisany przy wsparciu Narodowego Centrum Nauki, projekt nr 2014/15/B/HS3/02260.

¹ Józef Bielawski, Jolanta Kozłowska, Ewa Machut-Mendecka, Krystyna Skarzyńska-Bocheńska, *Nowa i współczesna literatura arabska 19 i 20 w. Literatura arabskiego Maghrebu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989, s. 87.

² Idrīs Ġundārī, *Al-Mas'ala as-siyāsiyya fi Al-Maġrib. Min su'āl al-iṣlāḥ ilā su'āl ad-dimuqrāṭiyya*, „Dafātir Waġhat an-Nazar”, Ar-Ribāt 2012, s. 14.

Trzeba jednak dodać, o czym zresztą Ğundārī pisze później w swojej książce, że dla Maroka momentem przełomowym były dwie przegrane przez armię marokańską bitwy – nad Wādī Īslī z Francuzami (1844) i pod Tetuanem z Hiszpanami (tzw. „wojna tetuańska, 1859–1860). A zatem w rzeczywistości marokańskie odrodzenie opóźnione było w stosunku do Mašriq u około pół wieku. Dodatkowym dowodem tego opóźnienia jest fakt, że prawdziwie „odrodzeniowym” pisarzem, a jednocześnie działaczem politycznym był dopiero związany z *maḥzanem* (marokańskim rządem) Muḥammad Ibn al-Ḥasan al-Hiḡawī (1874–1956)³, który w swoich pracach zawarł najważniejsze swe postulaty, brzmiące bliźniaczo do tych wysuwanych przez wybitnych myślicieli egipskich tamtych czasów czy Tunezyjczyka Ḥayr ad-Dīna. Coraz częściej jednakże pojawiają się głosy, że XIX-wieczne odrodzenie arabskie w Maroku, do tej pory słabo zbadane, wymaga przewartościowania⁴. Zagadnienie to wymaga w rzeczywistości szerszego i głębszego potraktowania w ramach badań nad kulturą Maghrebu od upadku Almohadów w XIII w. (np. koncepcja „człowieka postalmohadzkiego” stworzona przez Maleka Bennabiego⁵). Czas chyba na obalenie pewnego, pokutującego po dziś dzień arabistycznego paradygmatu odmawiającego wszelkiej wartości dorobkowi kulturowemu XIX-wiecznemu Maghrebowi.

Współczesny marokański historyk, autor niezwykle cennej pracy *Dalīl mu'arriḥ Al-Maḡrib al-Aqṣā* („Przewodnik historyka Maroka”) ‘Abd as-Salām Ibn Sūda al-Murrī⁶ we wstępie do swej książki wspomina o zarzutach stawianych Marokańczykom, że nie interesują się dziejami swego kraju⁷. Jednoznacznie przeciwstawia się on takim opiniom i jako dowód przedstawia właśnie swoją pracę, będącą adnotowaną bibliografią dzieł poświęconych dziejom Maroka, która obejmuje, poczynając od średniowiecza, około dwóch tysięcy pozycji, głównie drukowanych, ale także tych pozostających jeszcze w rękopisach.

Do wąskiej grupy najwybitniejszych uczonych XIX w. zaliczany jest m.in. historyk i literat Muḥammad Akansūs⁸, nazwany przez ‘Abd Allāha Kannūna „pieczęcią najwy-

³ *Ma'lamat al-Maḡrib*, Maṭba'at Salā, Salā 1998, t. 10, s. 3337–3338; I. Ğundārī, op. cit., s. 36 i nast.

⁴ Por. Eric Calderwood, *The Beginning (or End) of Moroccan History: Historiography, Translation, and Modernity in Ahmad B. Khalid an-Nasiri and Clemente Cerdeira*, „International Journal of Middle East Studies” 2012, nr 44, s. 401.

⁵ Por. Marek M. Dziekan, *Złote stolice Arabów*, Czytelnik, Warszawa 2011, s. 201–211.

⁶ ‘Abd as-Salām Ibn Sūda al-Murrī, *Dalīl mu'arriḥ Al-Maḡrib al-Aqṣā*, Dār al-Fikr, Bayrūt 1997.

⁷ Ibidem, s. 9.

⁸ Dane biograficzne por. m.in: Évariste Lévi-Provençal, *Les Historiens des chorfa. Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIe au XXe siècle*, Émile Larose, Paris 1922, s. 200–213; Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur. Zweiter Supplementband*, Brill, Leiden 1938, s. 884–885; Carl Brockelmann, Akansūs [sic!], w: *Encyclopaedia of Islam CD-Rom Edition v.1.1.*, Leiden, Brill 2001; Mohammed Lakhdar, *La vie littéraire au Maroc sous la dynastie 'Alawide (1075-1311 = 1664–1894)*, Éditions Techniques Nord-Africaines, Rabat 1971, s. 342–351; ‘Abd as-Salām Ibn Sūda, *Iḥāf al-maṭāli' bi-wafayāt a'lām al-qarn at-tālī 'aṣar wa-ar-rābi'*, red. M. Ḥaḡḡī, Dār al-Maḡrib al-Islāmī, Bayrūt 1997, t. 1, s. 260; Muḥammad Garīf, *Fawāsil al-ḡumān fī anbā' wuzarā' wa-kuttāb az-zamān*, Al-Maṭba'a al-Ġadīda, Fās 1347 h., s. 171–183; Aḥmad Sakrīḡ, *Kaṣf al-ḥiḡāb 'amman talāqā ma' aṣ-ṣayḥ At-Tiḡānī min al-aṣḥāb*, 1961, s. 328–334; ‘Abd Allāh Kannūn, *An-Nubūḡ al-maḡribī fī al-adab al-'arabī*, Tanḡa 1960, t. 1, s. 317; ‘Abd Allāh Kannūn, *Akansūs, Mawsū'at maṣāḥīr riḡāl Al-Maḡrib*, z. 4, Dār al-Kitāb al-Miṣrī, Al-Qāhira, Dār al-Kitāb al-Lubnānī, Bayrūt 1994; ‘Abd ar-Raḥmān as-Sā'īḥ, *Al-Muntaḥabāt al-'abqariyya li-tullāb al-madāris at-tānawīyya*, Al-Maṭba'a ar-Rasmiyya, Ribāt al-Faṭḥ 1920, s. 107–110; Muḥammad Ibn

bitniejszych literatów, jacy działali w minionym wieku istnienia tej dynastii”⁹ (chodzi o dynastię alawicką XIX w.). Wywodził się z berberskiego plemienia Idā Ū Kansūs¹⁰ zamieszkującego region As-Sūsū (kraina geograficzno-historyczna w południowo-zachodniej części Maroka ze stolicą w Agadirze).

Akansūs urodził się w 1797 r. w starej berberskiej rodzinie, która ze strony matki przypisywała sobie pochodzenie šarfijskie (ḡa‘faryckie¹¹). Sam Akansūs przez pewien czas poddawał w wątpliwość ten *nasab*, ale ostatecznie, po przeprowadzeniu szczegółowych badań uznał go za prawidłowy, o czym pisze w swojej najważniejszej książce historycznej¹². Od 1814 r. studiował w madrasie Al-Qarawiyyīn w Fezie pod opieką wybitnych uczonych tamtych czasów, m.in. *faqīha* Muḥammada at-Tādīlego¹³, Aḥmada Ibn Tāwūdiego Ibn Sūdy¹⁴ i Muḥammada aš-Šafšawānīego¹⁵. Tradycyjne studia, jakie podjął obejmowały nauki koraniczne i okołokoraniczne, a także literaturę, język arabski i retorykę, a dodatkowo matematykę, *tawqūt* (nauka o wyznaczaniu czasu modlitw) oraz „nauki tajemne” (*sirr ašl-huruf* i *awqāf*). Już w 1820 r. wszedł na służbę sułtana Mawlāy Sulaymāna (pan. 1792–1822) jako pierwszy wezyr oraz szef Kancelarii (*Dīwān al-Inšā‘*). Na służbie tego sułtana, w trudnych politycznie dla Maroka czasach, odbył kilka ważnych politycznych misji do Tetuanu, Sali i Al-Qašr al-Kabīru. Jednakże już w 1822 r., po śmierci tego władcy, zaraz na początku panowania jego następcy stracił swój urząd w wyniku intryg pałacowych, po czym wyjechał do Marrakeszu, gdzie poświęcił się głównie nauczaniu oraz działalności mistycznej i pisarskiej. Jako mistyk początkowo związany był z bractwem *nāširīyya* (wywodzącym się z *šādīlīyyi*) i pobierał nauki w słynnej *zāwīyi* w Tamkrucie¹⁶ na południu Maroka, następnie zaś, już do końca życia, z bractwem *tiḡāniyya*, przez które uważany jest za jednego z najwybitniejszych jego przedstawicieli. Założył także *zāwīyę* tiḡānijską Al-Aḥmadiyya w dzielnicy Marrakeszu Al-Mawāšīn i sprawował funkcję przywódcy (*qutb*) tego bractwa na południu Maroka¹⁷.

Akansūs brał bezpośredni udział w wielu wydarzeniach politycznych tamtych czasów, ale już bez oficjalnych związków z *maḥzanem*. W swoich poglądach na współczesność i sytuację polityczną w świecie arabskim nie podzielał zachwyty wielu modernistów nad cywilizacją Zachodu, dostrzegając w niej wielkie zagrożenie dla świata arabskiego i świata muzułmańskiego w całości¹⁸. Pod koniec życia stracił wzrok i praktykował ascezę, m.in. odmawiając jedzenia mięsa. Zmarł w Marrakeszu 14.02.1877 r., a na jego pogrzeb, jak

Tāwīt, *Al-Wāfi bi-al-adab al-‘arabī fi Al-Maḡrib al-Aqṣā*, Dār at-Taqaḡfa, Ad-Dār al-Bayḡā’ 1984, t. 3, s. 885–889; Akansūs, w: *Mu‘ḡam al-Bābiḡīn li-šū‘arā’ al-‘arabiyya fi al-qarnayn at-tāsi‘ ‘ašar wa-al-‘išrīn*, Mu‘assasat ḡā‘izat ‘Abd al-‘Aziz Su‘ūd al-Bābiḡīn li-al-Ibdā‘ aš-Ši‘rī, Al-Kuwayt 2008, t. 15, s. 570–572.

⁹ A.A. Kannūn, *An-Nubūḡ*, op. cit., s. 317.

¹⁰ Na temat tego plemienia por. A. at-Tawfiq, *Idā Ū Kansūs*, op. cit., t. 1, s. 228.

¹¹ Wywodzą swoje pochodzenie od ḡa‘fara Ibn Abī Tāliba (zm. 629), brata ‘Alego.

¹² *Al-ḡayš al-‘aramram al-ḡumāsī fi dawlat Maulānā ‘Alī as-Siḡilmāsī*, wyd. Aḥmad Ibn Yūsuf al-Kansūsī, Al-Maḡba‘a wa-al-Warrāqa al-Waṡaniyya, Marrākuš 1994, t. 1, s. 179.

¹³ Prawnik i gramatyk związany z madrasą Bū ‘Ināniyya, jeden z nauczycieli sułtana Sulaymāna, zm. 1819, por. É. Lévi-Provençal, op. cit., s. 201.

¹⁴ Prawnik i teolog, *qāḡī* Starego i Nowego Fezu, żył w latach 1740/41–1819/20, por. ibidem.

¹⁵ Prawnik i logik, żył w latach 1766–1817, por. ibidem, s. 202.

¹⁶ Por. Marcel Bodin, *La Zaouia de Tamegrout*, „Archives Berbères” 1918, vol. 3, fasc. 4.

¹⁷ Muḥammad al-Kansūsī, *Maktabāt wa-ḡizānāt Al-Maḡrib. Al-Ḥizāna al-Kansūsīyya bi-Marrākuš*, http://bibliothmaroc.blogspot.com/2013/04/blog-post_8824.html [16.11.2016].

¹⁸ Ibidem.

wspominają współcześni kronikarze, przybyły ogromne tłumy ludzi. Jego grób znajduje się w pobliżu Bāb ar-Rub¹⁹, obok mauzoleum imama Abu al-Qāsima As-Suhaylięgo²⁰ i po dziś dzień jest miejscem pielgrzymek głównie wiernych związanych z *tiġāniyya*.

Ostatnie dni Akansūsa tak opisuje historyk i uczony muzułmański Aḥmad an-Nāṣirī²¹:

...[uczony] zmarł w podeszłym wieku. Byłem w moim rodzinnym mieście Sali i zapragnąłem z nim się spotkać, ponieważ znałem jego świetną poezję i prozę [...]. Było to w *raġabie* 1293 r. [połowa sierpnia 1876 r.]. Po odwiedzeniu zmarłych świętych tego miasta pozostała mi tylko wizyta u tego *faqīha*. Bóg pozwolił mi na to, abym spotkał się z nim w jego domu na kilka miesięcy przed jego śmiercią, rankiem w piątek. Ujrzałem go, niech Bóg będzie mu miłościw, wielce osłabionego wiekiem. Pozdrowiłem go i poprosiłem go o modlitwę. Powiedziałem mu, jak bardzo chcę się z nim spotkać, więc przygotował się do tego, życzył mi wszystkiego dobrego i pomodlił się za mnie i moich przodków. Przybyli recytatorzy i wyrecytowali *Hamziyye*²² i *Al-Burde*²³ oraz inne panegiryki na cześć Proroka [...], następnie przyniesiono jedzenie i picie, wypiliśmy więc i posililiśmy się. Nabrał dobrego humoru, pomodlił się za obecnych i życzył im wszystkiego najlepszego. Widziałem, jak bardzo pragnął zbliżyć się do Boga, jak dążył ku niemu usilnie, a język nie słabł mu od tego. Mówił tak: ‘Boże mój, bądź dla mnie miłościw, bądź dla mnie łaskaw...’. W takim stanie był od chwili, kiedy weszliśmy do niego aż do momentu, kiedy go opuściliśmy. Kiedy chciałem już go pożegnać, wezwał mnie, włożył swoje dłonie w moje ręce i powiedział do mnie: ‘Niech ma Cię w opiece Bóg, który nigdy nie łamie swoich obietnic!’ I powtórzył to kilkakrotnie. Odpowiedziałem mu: ‘O, panie, odwiedziłem Cię w Bogu, kiedy jesteście w przymierzu z Bogiem, a uratowany chwyta za rękę swojego brata.’ A on potwierdził moje słowa. Następnie opuściliśmy jego domostwo, niech Bóg będzie miłościw nam i wszystkim muzułmanom. Amen²⁴.

Twórczość pisarska Akansūsa nie jest jednorodna i podzielić ją można na kilka głównych części: pisarstwo historyczne, religijne, filologia i poezja. Większość jego prac pozostaje jednak w rękopisach²⁵.

A. Twórczość historyczna to przede wszystkim jego najważniejsze dzieło, wydane w całości dopiero w 1917/1918 r., ale znane wcześniej dwutomowe opracowanie *Al-Ġayṣ al-‘aramram al-ḥumāsī fi dawlat Maulānā ‘Alī as-Siġilmāsī* („Mocarne wojsko popiątne

¹⁹ Jedna z południowych bram miasta zwana także Bāb aš-Šarī‘a, zbudowana za Almohadów (XII–XIII w.).

²⁰ Sufi i uczony muzułmański pochodzący z Andaluzji, zm. 1185.

²¹ Żył w latach 1835–1897, por. Marek M. Dziekan, *Z dziejów historiografii arabskiej w XIX w. Aḥmad Ibn Chalid an-Nasiri (1835-1897) i jego Al-Istikṣa*, w: Marta Woźniak, Dorota Ściślewska (red.), *Badania nad światem islamu. Dzieje, dzień dzisiejszy, perspektywy*, Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki UŁ, Łódź 2015.

²² Chodzi o poemat Al-Būṣirīęgo (1212–1296) *Al-Burda* będący najslawniejszym panegirkiem na cześć Proroka w literaturach muzułmańskich.

²³ Ponieważ wcześniej jest mowa o *Al-Burdzie* Al-Būṣirīęgo, chodzi zapewne o kasydę Ka‘ba Ibn Zuhayra (VII w.) znaną pod takim samym tytułem.

²⁴ Cytat za: M. al-Kansūsī, *Maktabāt*, op. cit.; cytat pochodzi najprawdopodobniej z dzieła An-Nāṣirīęgo *Ṭal‘at al-Muṣṭarī fi an-nasab al-Ġa‘farī*.

²⁵ Spis dzieł Akansūsa por.: Mu‘allafāt Sīdī al-Kansūsī, „At-Tarīqa at-Tiġāniyya”, online: ken-soussi.attijani.org/dossier/maktaba.html [15.11.2016].

czyli o państwie Naszego Pana ‘Alego as-Siğilmāsīego’)²⁶. Pierwsze wydanie ukazało się w drukarni litograficznej w Fezie, pierwsze nowoczesne wydanie w 1994 r. w opracowaniu jednego z wnuków pisarza. Praca ta powstała na prośbę sułtana Muḥammada. Początkowe jej fragmenty wykazują znaczne zapożyczenia z wcześniejszych autorów, co wywołało ponoć protesty współczesnych mu czytelników. Lévi-Provençal, który podaje dość dokładną i ciekawą charakterystykę tego dzieła, pisze w tym przypadku wprost o plagiacie²⁷ dzieł Al-Ifrānīego (1670–1747)²⁸ i Az-Zayyānīego (1734–1833)²⁹. Jak twierdzi Brockelmann, Akansūs dość swobodnie zwykł odnosić się do prawdy historycznej³⁰. Być może w rzeczywistości chodzi o zwykłe błędy – jako takie potraktował pewne fragmenty dzieła algierski uczone tamtych czasów, działający przez pewien czas w Maroku ‘Abd al-Qādir al-Mašrafī³¹ w obszernej polemice z Akansūsem zatytułowanej *Al-Ḥusām al-Mašrafī li-qaṭ’ lisān as-sāb al-ġa’farī an-nātiq bi-ḥurāfāt al-ġa’sūs sayyi’ az-żann Al-Kansūs* („Ostry miecz do obcięcia języka wywodzącego się od Ġa’fara, mówiącego nieprawdę kłamliwego oszczercy Akansūsa’)³².

Swojej kronice Akansūs nadał specyficzną, przepojoną symboliką strukturę, którą wyjaśnia na początku swojego dzieła, wskazując też jednoznacznie jego cel, jakim jest uzasadnienie wiodącej roli dynastii alawickiej w świecie islamu, która nie była, co jasne, delikatnie rzecz ujmując, wszędzie akceptowana. Struktura samej kroniki wyraża przekonanie Akansūsa, że historia islamu to armia i, jak każda klasyczna arabska armia, składa się z awangardy (*muqaddima*), dwóch skrzydeł (*ġanāḥ*), serca (*qalb*) i ariergardy (*sāqa*). Podział historii muzułmańskiej przedstawia Akansūs następująco:

1. Awangarda (*muqaddima*). Ten termin można rozumieć także jako „wstęp”. Obejmuje on traktat, którego pierwsza część poświęcona jest problemom kosmogonicznym (*Al-Awwalijāt*), a druga dotyczy przywództwa we wspólnocie muzułmańskiej, uwzględniając analizę zagadnień imamaty, kalifatu i sultanatu oraz ich wzajemnych zależności. Odrębny podrozdział poświęcony został także muzułmańskiemu piarstwu historycznemu.
2. Prawe skrzydło (*al-ġanāḥ al-ayman*) mocarnego wojska w Mašriku składa się z sześciu „brygad” (*liwā*). Pierwsza to „wielka biała brygada”, licząca sześć zielonych sztandarów (*rāya*) czterech kalifów prawowiernych, Al-Ḥasana (najstarszego syna ‘Alego) i Ibn az-Zubayra (po śmierci ‘Alego ogłosił się kalifem, w historiografii znany jako antykalif). Kolejne brygady to czerwona Umajjadów, czarna Abbasydów, niebieska ‘Ubaydytów (czyli Fatymidów) i czerwona Osmanów.
3. Lewe skrzydło (*al-ġanāḥ al-aysar*) to dynastie maghrebijskie, składające się z siedmiu brygad (*rāya*) odpowiadających kolejnym dynastiom panującym w regionie: idrysydz-

²⁶ ‘Abd as-Salām Ibn Sūda al-Murrī, *Dalīl*, op. cit. s. 97.

²⁷ É. Lévi-Provençal, *Les Historiens*, op. cit., s. 205 i nast.

²⁸ Ibidem, s. 112–131.

²⁹ Por. É. Lévi-Provençal, *Les Historiens*, op. cit., s. 145–199.

³⁰ C. Brockelmann, op. cit.

³¹ Historyk, genealog i *adīb* algierski, zm. 1895, po podboju francuskim wyemigrował do Maroka, por. jego biogram: <http://shamela.ws/browse.php/book-96603/page-562> [22.04.2017].

³² Pierwsza edycja tekstu zawarta została w obronionej na Uniwersytecie Orańskim rozprawie ‘Abd al-Ḥaqqā Šarafā, *Al-Ḥusām al-Mašrafī li-qaṭ’ lisān as-sāb al-ġa’farī an-nātiq bi-ḥurāfāt al-ġa’sūs sayyi’ az-żann Al-Kansūs li-Al-‘Arabī Ibn ‘Abd al-Qādir Ibn ‘Alī al-Mašrafī al-mutawaffā 1895. Dirāsa wa-taḥqīq (ilā nihāyat at-tarġama ar-rābi’a)*, Wahrān, rok akad. 2010–2011.

kiej, marwanidzkiej (Andaluzja), almorawidzkiej, almohadzkiej, hafsydzkiej, marynidzkiej i saʿdyckiej.

4. Serce (*qalb*) mocarnego wojska to oczywiście dynastia alawicka podzielona na 10 brygad. Biorąc pod uwagę cel książki, ta część jest zdecydowanie najobszerniejsza.
5. Ariergarda (*sāqa*) mocarnego wojska to ponownie traktat, czy też cykl małych traktatów, których pierwszą część nazywa Akansūs *sariyya* czyli „oddział”. Poświęcone są one m.in. sprawiedliwości, prowadzeniu wojny, zbieraniu podatków, odwadze czy dobroduszości. W podrozdziale o wezyracie autor przedstawia postaci kilku wybitnych wezyrów alawidzkich, po czym opisuje urzędy *hāğiba* [‘szambelan’], *qahramāna* [‘ekonom’] i *kātiba* [‘sekretarz’].

Jest więc dzieło Marokańczyka nie tylko typową kroniką, ale uwzględnia także problemy, które ukazują jego myśl polityczną wynikającą nie tylko z wiedzy teoretycznej, ale również z jego przebywania na dworze sułtańskim.

Interesującą symbolikę kolorystyczną zastosowaną w części drugiej Akansūs wyjaśnia następująco:

...biel określa to, co pełne i doskonałe w sprawach religijnych i doczesnych. Czerń opisuje stałość w przywództwie i sile. Kolor czerwony przeznaczony jest dla źle pojmowanej siły i sławy. Żółty to nieprzeparta radość, ciągle zabawy i świętowanie. Zieleń to umiarkowanie naznaczone dobrem i szlachetnością, kolor zaś niebieski – jej odwrotność³³.

Z dzieła Akansūsa korzystał w znacznym stopniu najwybitniejszy historyk marokański XIX w. Aḥmad Ibn Ḥālīd an-Nāşiri w *Kitāb al-istiğşā*, który jednak, co trzeba jednoznacznie podkreślić, przerósł swego mistrza i to właśnie dzieło An-Nāşirięgo, a nie Akansūsa pozostaje po dziś dzień głównym punktem odniesienia dla badaczy XIX-wiecznej historii „Najdalszego Zachodu”. Ale pamiętać też należy, że *Al-Istiğşā* nie byłoby tym, czym jest bez *Al-Ġayş al-‘aramram*.

Pozostałe dzieła historyczne, a dokładniej biograficzne to *Husām al-intişār fī wizārat Banī ‘Işrīn al-anşār* [„Miecz zwycięstwa o wezyrach wywodzących się od anşarów Banū ‘Işrīn] (dzieło zaginione) oraz inny traktat poświęcone tejże rodzinie wezyrów *Hamā ‘il al-ward wa-an-nasrīn fī bayt Abnā ‘Işrīn* [„Gęstwina róż i zonkili o rodzie Banū ‘Işrīn]. To drugie dzieło pozostaje w rękopisie. Centralnym bohaterem obu tych prac byli wezyr Abū ‘Abd Allāh Bū ‘Işrīn al-Anşārī (zm. 1869) oraz jego ojciec.

B. Dzieła religijne pozostają przede wszystkim w kontekście mistycznej działalności Akansūsa a także dotyczą zagadnień prawa muzułmańskiego. Kwestii sufickich, głównie obrony poglądów Aḥmada at-Tiğānīęgo dotyczy *Al-Ġawāb al-muskit fī ar-radd ‘alā man takallama fī tarīq al-imām At-Tiğānī bi-lā taṭabbūt*³⁴ [„Przekonująca odpowiedź temu, kto mówił bez przekonania o tarīce imama At-Tiğānīęgo”] wydana została po raz pierwszy w Tunisie w 1889/1890 r. i po raz kolejny w Algierze w 1913 r. W traktacie tym Akansūs przeprowadza obronę bractwa *tiğāniyya* i wypowiedzi jej założyciela przed atakami ze strony *faqīha* i sufięgo Aḥmada al-Bakkāya (zm. 1865).

³³ M. Al-Kansūsī, *Al-Ġayş*, op. cit., t. 1, s. 37.

³⁴ Tekst dostępny online: <https://pl.scribd.com/document/121163644/Kansusi-Al-Jawab-al-muskit> [18.04.2017].

Kolejna praca, czyli *Al-Hulal az-zunġufriyya fī aġwibat al-as'ila Aṭ-Ṭayfūriyya*³⁵ [„Cynobrowe szaty, czyli odpowiedzi na pytania Aṭ-Ṭayfūra”] ukazała się w Tunisie w 1894/1895 r. Jak pisze we wstępie sam Akansūs, traktat ten powstał jako odpowiedź udzielona uczniowi Akansūsa, sufiemu i uczonemu Abū ‘Alemu Ibn Ṭayfūrowi as-Samūkaniemu (zm. 1861)³⁶, na pytania, jakie ten ostatni zadał po zapoznaniu się z książką *Ġawāhir al-ma‘ānī wa-bulūġ al-amānī fī fayḍ fayḍ aš-šayḥ Abī al-‘Abbās Sīdī Aḥmad at-Tiġānī* [„Klejnoty znaczeń i spełnienie nadziei o szczodrości *šayḥa* Abū al-‘Abbāsa at-Tiġānīego”] ‘Alego Ḥarāzima Ibn al-‘Arabīego Barrādy al-Maġribiego.

Prawa muzułmańskiego dotyczą trzy traktaty pozostające w rękopisie: komentarz do kasydy *Az-Zayyānīego* na temat przecięcia działania fatwy (*qaṭ’ al-fatwā*) w Fezie i okolicach; traktat o ablucjach w gorącym źródle Mawlāy Ya‘qūba oraz *Al-Badī’ fī ‘ilm at-ta’dīl* [„Wspaniałe [dzieło] o nauce nowelizacji”]. Podobny charakter miał najprawdopodobniej traktat *Al-Aġwiba at-tūnusīyya*, nie mam jednak takiej pewności, ponieważ nie udało mi się dotrzeć ani do samego dzieła, ani do żadnego jego omówienia.

C. Akansūs, jak każdy szanujący się i dobrze wykształcony *adīb* interesował się także kwestiami języka i literatury arabskiej. W tym zakresie ważnym dziełem jest redakcja *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* Al-Fīruzābādīego (zm. 1414) pozostająca w rękopisie. Z kolei *Al-Ġayl al-laḍī insaġama fī šarḥ Lāmiyyat al-‘Aġam* [„Deszcz”, który przekształcił się w komentarz do *Lāmiyyat al-‘Aġam*”]³⁷ to komentarz do słynnej *Lāmiyyat al-‘Aġam* [„Poemat nie-Arabów rymujący się na literę *lām*”] Aṭ-Tuġrā’iego (zm. 1120).

Akansūs zostawił także obszerny zbiór listów³⁸, co w wielu przypadkach można rozumieć jako „traktaty” – zgodnie z niejednoznacznością samego terminu. Edycja tych listów obejmuje ponad 700 stron, a zebrane tu teksty mają w głównej mierze charakter religijny. Skierowane są zarówno do wybitnych przedstawicieli ówczesnego życia intelektualnego Maroka, jak i np. do madras czy *zāwiyi* tiġānijskich. Często mają one charakter porad i napomnień. Interesujące, że zachowały się zarówno zapytania innych uczonych lub grup ludzi, jak i odpowiedzi Akansūsa, co daje obraz dysput teologicznych, przede wszystkim sufickich, prowadzonych w tamtych czasach w Maroku. Zbiór obejmuje teksty kilku *iġāz*, czyli rodzaju świadectw, jakie wystawił swoim uczniom. Część listów ma charakter typowych *fatw*. Wśród adresatów korespondencji znajdujemy takie nazwiska jak Sīdī Sa‘īd ad-Darārikī, słynny sufi Sīdī Muḥammad Ibn Amġār, Al-Ḥāġġ ‘Abd al-Wahhāb Ibn al-Aḥnar al-Fāsī, ‘Abd al-Wahhāb Ibn at-Tāwuḍī at-Tiġānī, Sīdī Muḥammad Anġār, Sīdī Muḥammad Ibn as-Sā‘īḥ, Sīdī Muḥammad al-Ġāmi‘ī i inni. Szczególnie interesujące są duchowe testamenty (*waṣīyya*) dla syna Akansūsa, Sīdī ‘Abd Allāha oraz korespondencja z wezyrem Al-Ġāmi‘īm, czasem traktowana jako odrębne dzieło³⁹. W elektronicznej edycji, którą mam do dyspozycji znajdujemy także *Al-Ġawāb al-muskit...*, tekst przysięgi wierności (*bay‘a*) mieszkańców Fezu złożonej sułtanowi Muḥammadowi Ibn ‘Abd ar-Raḥmānowi oraz list, jaki napisał w imieniu sułtana Sulaymāna do At-Tuhāmīego al-Wazzānīego. Owe listy i traktaty ukazują nie tylko głęboką wiedzę i wiarę Akansūsa,

³⁵ Tekst dostępny online: www.tidjania.fr/books-tariqah/finish/7/81 [21.12.2016].

³⁶ Por. Ḥayr ad-Dīn az-Ziriklī, *Al-A‘lām*, Dār al-‘Ilm li-al-Malāyīn, Bayrūt 2002, t. 2, s. 194.

³⁷ Dzieło znane także jako *Ġayl al-adab al-munsaġim fī šarḥ Lāmiyyat al-‘Aġam* [„Deszcz literatury” przekształcony w komentarz do *Lāmiyyat al-‘Aġam*”].

³⁸ Al-Kansūsī, Muḥammad, *Al-Maġmū‘a al-kāmila li-rasā’il Abī ‘Abd Allāh Muḥammad Akansūs*, wersja online (por. bibliografia) [03.01.2017].

³⁹ Por. M. al-Kansūsī, *Maktabāt*, op. cit.

ale stanowią dowód erudycji i wielkich zdolności literackich autora, który z wielkim wyczuciem i smakiem wspiera się chociażby cytataми z klasyków poezji arabskiej.

D. Przez całe życie Akansūs pisał wiersze – w znacznej mierze były to panegiryki na cześć kolejnych sułtanów: ‘Abd ar-Raḥmāna (pan. 1822–1859) i Muḥammada IV (pan. 1859–1873), niemniej jego twórczość charakteryzuje się różnorodnością i wysokim poziomem literackim. Twórczość poetycka została zebrana w *dīwānie*, który jednak, wedle mojej wiedzy, nie został do tej pory opublikowany w całości, choć w świadomości Marokańczyków pozostaje Akansūs tyleż historykiem, co poetą. Wiele utworów przytacza autor w *Al-Ġayṣ al-‘aramram*, wiele także można znaleźć choćby w *Kitāb al-istiṣā* Aḥmada an-Nāṣirīego czy dziełach biograficznych przytaczanych powyżej⁴⁰. An-Nāṣirī cytuje jeden z najśłynniejszych utworów poetyckich Akansūsa, opis ogrodu literata i wezyra Muḥammada Ibn Idrīsa, należącego do grona najbliższych przyjaciół pisarza⁴¹:

„Wszelkie bogactwa Jemenu zebrały się w tym miejscu,
a wokół polanek krążyły kielichy gwiazd.
Ciesz się, bo czasy ucieszyły ludzi, którzy w nich żyją,
oto nastąpił okres narzeczeństwa.
Pij ze spokojnym sercem z jego bagien,
to wzbogaci cię światłem świętości.
Nie wspominaj o pałacu Az-Zahrā’⁴², zapomnij,
tak jak Al-Ḥawarnaq⁴³ i opuszczone ślady obozowiska.
Gdybyś powiedział, ile cudów jego urody
jest w komnatach Al-Badī’⁴⁴, zaprawdę, nie pocieszyłoby cię to.
Pałac, w którym zebrano wszystko, co najwspanialsze,
a wzrok od tego widoku oderwać się nie może.
Jeśli bardzo chcesz osiągnąć cel,
jeśli go pragniesz bez granic,
wyraź tylko swoje tęsknoty właśnie tam,
bijąc pokłony niczym kapłan.
Nie ma nic wspanialszego, niż chłód jego wilgotnego
cienia, czy zapachu jego kwiatów.
Kwiaty odbijają się w jego strumykach,

⁴⁰ Kilkadziesiąt wierszy Al-Kansūiego zawiera internetowa *Mawsū‘at aš-ši‘r al-‘arabī*, <http://arabicpoems.com/home/anthology/1068.html?ptid=> [18.04.2017].

⁴¹ Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ibn Idrīs al-‘Umrānī al-Fāsī (ok. 1784–1847), jego biogramy por. np. ‘Abd Allāh Kannūn, *Dikrayāt mašāhīr riġāl Al-Maġrib fī al-‘ilm wa-al-adab wa-as-siyāsa*, Dār Ibn Ḥazm, Bayrūt 2010, t. 2, s. 1360–1396 (z obszernym wyborem poezji); G. Deverdun, *Ibn Idrīs*, w: *Encyclopaedia of Islam CD-Rom Edition v.1.1.*, Leiden, Brill 2001. O przyjaźni obu literatów trwającej od czasów studiów w Fezie por. *Al-Wazīrāni aš-šāhibāni: Ibn Idrīs wa-Akansūs*, „Da‘wat al-Ḥaqq“ nr 116, www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/2770 [19.12.2016].

⁴² Madīnat az-Zahrā’, kompleks pałacowy z X w. niedaleko Kordowy, założony przez kalifa ‘Abd ar-Raḥmāna II, por. Georges Marçais, *Sztuka islamu*, WAiF, Warszawa 1979, s. 146–149.

⁴³ Zamek w okolicach An-Naġafu z czasów Laḥmidów, zbudowany w V w. n.e., później służył także Abbasydom; w poezji arabskiej symbol bogactwa i splendoru, por. Luis Massignon, *Al-Khawarnak*, *Encyclopaedia of Islam*, CD-Rom Edition.

⁴⁴ Al-Badī’ – pałac w Marrakeszu zbudowany w XVII w. przez sułtana Al-Manšūra z dynastii Sa‘dytów. Obecnie w ruinie, por. G. Marçais, op. cit., s. 280.

niczym Mleczna Droga i wędrujące gwiazdy.
 Widzisz, jak kanały wiją się między gałęziami,
 opowiadając brzegom o najpiękniejszych dziewczicach.
 W jego cieniu smak wina jest doskonały,
 a kielichy ściągają się w swej słodyczy.
 Ten dom ogarnęło szczęście, ominął go smutek
 tylko radość go przepelnia.
 Stał się schronieniem dla wezyra Muḥammada,
 potomka Idrysydów o szlachebnym pochodzeniu.
 To człowiek spośród najdoskonalszych na ziemi,
 wspaniały, godny najwyższych zaszczytów.
 Jesteś morzem, którego fale przynoszą
 wielkie nadzieje, bogactwo i wspomnienie biednym!
 Wita cię ten pałac, który zbudowałeś
 z radością w roku, który szczęściem przepelniał dusze.
 Spójrz na pnie drzew otoczone cienkimi gałązkami,
 które drżą, jakby odziane w delikatne koronki.
 Kiedy będziesz pił z jego wodospadów, poczujesz,
 jakby każdy łyk był winem z najpiękniejszych ust.
 Przewyższasz wszystkich, którzy dążyli w górę,
 niczym księżyc przebijający się przez mrok.
 Moc Tobie służy, onieśmielona
 Twoją chwałą, dostojeństwem, sławą i dumą⁴⁵.

Jak pisze Muḥammad Ibn Tāwit jako poeta Akansūs wyróżniał się swoim stylem, unikając manierystycznego sposobu pisania, charakterystycznego chociażby dla Ibn Idrīsa⁴⁶.

W ramach dzieł literackich pozostaje jeszcze dość długa *Al-Maqāma al-Kansūsīyya* o charakterze mistycznym⁴⁷.

Poza powyższą klasyfikacją pozostaje traktat alchemiczny, którego losy nie są mi znane.

‘Abd Allāh Akansūs, przez współczesnych mu, ale i później, nazywany *adīb Al-Mağrib*⁴⁸ *wa-as-Sūs* – „literat Maroka i As-Sūs” pozostawił trwałe ślady w XIX-wiecznej literaturze marokańskiej, przyczyniając się do jej rozwoju w okresie nazywanym „zastojem” (*inhītāt*). Jego twórczość to doskonały przykład na to, że konieczna jest weryfikacja istniejących po dziś dzień poglądów na temat piśmiennictwa w Maghrebie w tej epoce. Był wszechstronnym *adībem*, który wywarł wpływ na późniejsze piśmiennictwo marokańskie w wielu jego aspektach – czysto literackim, historycznym i religijnym. Pomimo tego w zachodnich opracowaniach, poza wspomnianymi w tym tekście, a zatem bardzo nielicznymi, zazwyczaj brak o nim jakiegokolwiek wzmianki. Warto to

⁴⁵ Wiersz rymujący się na *-us*; tekst wg: Aḥmad an-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḡsā*, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Bayrūt 2010, t. 3, s. 317–318.

⁴⁶ M. Ibn Tāwīt, op. cit., s. 889.

⁴⁷ O edycjach tego tekstu w rozmaitych czasopiśmiech por. M. Al-Kansūsī, *Maktabāt*, op. cit.; tekst w zasobach internetowych: <http://arabicpoems.com/home/poem/9478.html?ptid=1> [18.04.2017]; M. Al-Kansūsī, *Al-Mağmū‘a al-kāmila*, op. cit., s. 547–581. Charakterystykę tego utworu por.: M. Lakhdar, op. cit., s. 343–345.

⁴⁸ Również: Al-Ġarb, co może oznaczać po prostu „Zachód” (być może właśnie w znaczeniu „Maroko”) albo krainę geograficzno-historyczną w zachodnim Maroku.

zmienić, aby obraz literatury arabskiej XIX w. nie ograniczał się tylko do piśmiennictwa arabskiego Wschodu. Ten ostatni bez wątplenia był w awangardzie zmian, jakie zachodziły w regionie i nie chodzi o to, żeby odbierać mu palmę pierwszeństwa, ale przede wszystkim o to, aby ukazać, że arabski Zachód również przyczynił się do zmian, jakie zachodziły w kulturze i społeczeństwie arabskim tamtych czasów.

BIBLIOGRAFIA

- Akansūs, w: *Mu'ğam al-Bābiṭīn li-šu'arā' al-'arabiyya fī al-qarnayn at-tāsi' 'ašar wa-al-'iṣrīn*, Mu'assasat Ġā'izat 'Abd al-'Azīz Su'ūd al-Bābiṭīn li-al-Ibdā' aš-Ši'rī, Al-Kuwayt 2008.
- Al-Ġayš al-'aramram al-ḥumāsī fī dawlat Maulānā 'Alī as-Siğilmāsī*, wyd. Aḥmad Ibn Yūsuf al-Kansūsī, Al-Maṭba'a wa-al-Warrāqa al-Waṭaniyya, Marrākuš 1994.
- Al-Kansūsī Muḥammad, *Al-Ġayš al-'aramram al-ḥumāsī fī dawlat Maulānā 'Alī as-Siğilmāsī*, wyd. A.I.Y. al-Kansūsī, Al-Maṭba'a wa-al-Warrāqa al-Waṭaniyya, Marrākuš 1994.
- An-Nāširī Aḥmad, *Ṭal'at al-Muštari' fī an-nasab al-Ġa'farī*, Fās, b.r.w.
- An-Nāširī Aḥmad, *Kitāb al-istiṣā*, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Bayrūt 2010.
- As-Sā'ih 'Abd ar-Raḥmān, *Al-Muntaḥabāt al-'abqariyya li-ṭullāb al-madāris at-tānawiyya*, Al-Maṭba'a ar-Rasmiyya, Ribāt al-Faṭḥ 1920.
- At-Tawfiq Aḥmad, *Idā Ū Kanšūs*, w: *Ma'lamat al-Mağrib*, Maṭba'at Salā, Salā 1998.
- Az-Ziriklī Ḥayr ad-Dīn, *Al-A'lām*, Dār al-'Ilm li-al-Malāyīn, Bayrūt 2002.
- Bielawski Józef, Jolanta Kozłowska, Ewa Machut-Mendecka, Krystyna Skarzyńska-Bocheńska, *Nowa i współczesna literatura arabska 19 i 20 w. Literatura arabskiego Maghrebu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
- Bodin Marcel, *La Zaouïa de Tamegrout*, „Archives Berbères” 1918, t. 3, fasc. 4.
- Brockelmann Carl, *Geschichte der arabischen Literatur. Zweiter Supplementband*, Brill, Leiden 1938.
- Brockelmann Carl, *Akansūs*, w: *Encyclopaedia of Islam CD-Rom Edition v.1.1.*, Leiden, Brill 2001.
- Calderwood Eric, *The Beginning (or End) of Moroccan History: Historiography, Translation, and Modernity in Ahmad B. Khalid an-Nasiri and Clemente Cerdeira*, „International Journal of Middle East Studies” 2012, nr 44.
- Deverdun G., *Ibn Idrīs*, w: *Encyclopaedia of Islam CD-Rom Edition v.1.1.*, Leiden, Brill 2001.
- Dziekan Marek M., *Z dziejów historiografii arabskiej w XIX w. Ahmad Ibn Chalid an-Nasiri (1835–1897) i jego Al-Istiksa*, w: Marta Woźniak, Dorota Ścisłewska (red.), *Badania nad światem islamu. Dzieje, dzień dzisiejszy, perspektywy*, Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki UŁ, Łódź 2015.
- Dziekan Marek M., *Złote stolice Arabów*, Czytelnik, Warszawa 2011.
- Ġarīṭ Muḥammad, *Fawāšil al-ğumān fī anba' wuzarā' wa-kuttāb az-zamān*, Al-Maṭba'a al-Ġadīda, Fās 1347 h.
- Ġundārī Idrīs, *Al-Mas'ala as-siyāsyyja fī Al-Mağrib. Min su'āl al-iṣlāḥ ilā su'āl ad-dimuqrāṭiyya*, „Dafātir Wağhat an-Nazar”, Ar-Ribāt 2012.
- Ibn Sūda 'Abd as-Salām, *Dalīl mu'arriḥ Al-Mağrib al-Aqṣā*, Dār al-Fikr, Bayrūt 1997.
- Ibn Sūda 'Abd as-Salām, *Ithāf al-maṭāli' bi-wafayāt a'lām al-qarn at-tāli' 'ašar wa-ar-rābi'*, red. M. Ḥağğī, Dār al-Mağrib al-Islāmī, Bayrūt 1997.
- Ibn Tāwīt Muḥammad, *Al-Wāfi bi-al-adab al-'arabī fī Al-Mağrib al-Aqṣā*, Dār at-Taqaḥa, Ad-Dār al-Baydā' 1984.
- Kannūn 'Abd Allāh, *An-Nubūğ al-mağribī fī al-adab al-'arabī*, Ṭaṅga 1960.
- Kannūn 'Abd Allāh, *Mawsū'at mašāḥir riğāl Al-Mağrib*, z. 4, Dār al-Kitāb al-Miṣrī, Al-Qāhira, Dār al-Kitāb al-Lubnānī, Bayrūt 1994.
- Kannūn 'Abd Allāh, *Dikrayāt mašāḥir riğāl Al-Mağrib fī al-'ilm wa-al-adab wa-as-siyāsa*, Dār Ibn azm, Bayrūt 2010.
- Lakhdar Mohammed, *La vie littéraire au Maroc sous la dynastie 'Alawide (1075–1311 = 1664–1894)*, Éditions Techniques Nord-Africaines, Rabat 1971.
- Lévi-Provençal Évariste, *Les Historiens des chorfa. Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIe au XXe siècle*, Émile Larose, Paris 1922.

Ma'lamat al-Mağrib, Maṭba'at Salā, Salā 1998.

Marçais Georges, *Sztuka islamu*, WAI F, Warszawa 1979.

Massignon, Luis, *Al-Khawarnaq, Encyclopaedia of Islam*, CD-Rom Edition.

Sakrīg Aḥmad, *Kašf al-ḥiğāb 'amman talāqā ma' aš-šayḥ At-Tiğānī min al-ašḥāb*, 1961.

Šaraf 'Abd al-Ḥaqq, *Al-Husām al-Mašrafī li-qaṭ' lisān as-sāb al-ğa'farī an-nātiq bi-ḥurāfāt al-ğa'sūs sayyi' aṣ-ṣann Al-Kansūs li-Al-'Arabī Ibn 'Abd al-Qādir Ibn 'Alī al-Mašrafī al-mutawaffā 1895. Dirāsa wa-taḥqīq (ilā nihāyat at-tarğama ar-rābi'a)*, Wahrān, rok akad. 2010–1011.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

'*Abd al-Qādir al-Mašrafī*, w: <http://shamela.ws/browse.php/book-96603/page-562> [22.04.2017].

Al-Kansūsī Muḥammad M., *Maktabāt wa-ḥizānāt Al-Mağrib. Al-Ḥizāna al-Kansūsīyya bi-Marrākuš*, http://bibliothmaroc.blogspot.com/2013/04/blog-post_8824.html [16.11.2016].

Al-Kansūsī Muḥammad, *Al-Ġawāb al-muskit fī ar-radd 'alā man takallama fī tarīq al-imām At-Tiğānī bi-lā taṭabbut*, <https://pl.scribd.com/document/121163644/Kansusi-Al-Jawab-al-muskit> [18.04.2017].

Al-Kansūsī Muḥammad, *Al-Ḥulal az-zunğufriyya fī ağwibat al-as'ila Aṭ-Ṭayfuriyya*, www.tidjania.fr/books-tariqah/finish/7/81 [21.12.2016].

Al-Kansūsī, Muḥammad, *Al-Mağmū'a al-kāmila li-rasā'il Abī 'Abd Allāh Muḥammad Akansūs*, online: <http://k-tb.com/book/Arabi03847-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%A7%D9%85%D9%84%D8%A9-%D9%84%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D8%A6%D9%84-%D8%A-3%D8%A8%D9%8A-%D8%B9%D8%A8%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A3%D9%83%D9%86%D8%B3%D9%88%D8%B3> [03.01.2017].

Al-Wazīrāni aš-šāḥibāni: Ibn Idrīs wa-Akansūs, „Da'wat al-Ḥaqq“ nr 116, www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/2770 [19.12.2016].

Mawsū'at aš-ši'r al-'arabī, <http://arabicpoems.com/home/anthology/1068.html?ptid=> [18.04.2017].

Mu'allafāt Sīdī al-Kansūsī, „Aṭ-Ṭarīqa at-Tiğāniyya”, kousoussi.attijani.org/dossier/maktaba.html [15.11.2016].

<https://pl.scribd.com/document/121163644/Kansusi-Al-Jawab-al-muskit> [18.04.2017].

<http://shamela.ws/browse.php/book-96603/page-562> [22.04.2017].

www.tidjania.fr/books-tariqah/finish/7/81 [21.12.2016].